

CHRZEŚCIJANIE A INDYJSKIE PRAWODAWSTWO CYWILNE

Indie po uzyskaniu niepodległości przyjęły sekularny model państwa oparty na idei równego traktowania wszystkich religii. W sekularyzmie indyjskim chodzi o to, by umożliwić każdej religii odnalezienie swojego miejsca w przestrzeni publicznej, bez ingerencji państwa w jej zasady i życie wspólnotowe¹. W pluralistycznym społeczeństwie Indii echem takiego rozumienia sekularyzmu jest istnienie odrębnych przepisów prawnych (tzw. Personal Laws) dla poszczególnych wspólnot religijnych². Regulują one kwestie związane z zawieraniem małżeństw, funkcjonowaniem rodziny, dziedziczeniem, opieką nad dziećmi, a także określają podstawy do rozwiązania związku małżeńskiego. Przepisy te w założeniu mają być odzwierciedleniem zasad i tradycji panujących w danej religii. System ten nie jest jednak akceptowany przez całe społeczeństwo indyjskie. Jego krytycy negują zarówno konkretne regulacje prawne, jak i samą ideę odrębnych przepisów cywilnych. W tej krytyce powołują się oni na 44. artykuł indyjskiej konstytucji – zalecenie, by z czasem w Indiach wprowadzono ujednolicone prawodawstwo cywilne³.

¹ Zob.: K. Dębnicki, *Konflikt i przemoc w systemie politycznym niepodległych Indii*, Warszawa 2000, s. 140; N.F.R. Srivastava, *Secularism in the Postcolonial Indian Novel: National and Cosmopolitan Narratives in English*, New York 2007, s. 22.

² Od roku 1956 odrębne prawo cywilne, tzw. Personal Law, posiadają w Indiach jedynie chrześcijanie, muzułmanie, parsowie i wyznawcy judaizmu. Pozostałe religie zostały podporządkowane prawu zwanemu hinduskim. Por. P.S. Ghosh, *The Issue of Personal and Customary Law in South Asia: A Political Analysis*, „Ethnic Studies Report” 2001, nr 2 (XIX), s. 182.

³ *The Constitution of India*, Government of India: Ministry of Law and Justice, art. 44, <http://lawmin.nic.in/coi/coiason29july08.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

W poniższym artykule skoncentruję się na zagadnieniach związanych z indyjskim prawem cywilnym odnoszącym się do chrześcijan. Rozpocznę od przedstawienia treści poszczególnych aktów prawnych, następnie zaprezentuję krytykę obecnych regulacji podejmowaną przez wspólnotę chrześcijańską i państwowe komisje prawne. W ostatniej części odniosę się do trwającej w Indiach dyskusji na temat ujednoczenia prawodawstwa cywilnego.

PERSONAL LAW W OKRESIE BRYTYJSKIM

Początki chrześcijańskiego prawodawstwa cywilnego opartego na idei respektowania zasad i tradycji poszczególnych wspólnot religijnych sięgają w Indiach korzeniami okresu brytyjskiego. W tym czasie powstały dwie, obowiązujące z poprawkami do dziś, ustawy: *Christian Marriage Act, 1872* i *Indian Christian Divorce Act, 1867*.

Prawodawstwo angielskie pojawiło się w Indiach w 1661 roku, kiedy król Karol II nadał prawo utrzymywania porządku w faktoriach i ich filiach Kampanii Wschodnioindyjskiej. W 1726 roku sądy w Madrasie, Bombaju i Kalkucie zdobyły status sądów królewskich, w których miało obowiązywać prawo angielskie. Od początku zaistniał problem stosowania go w sprawach odnoszących się do rdzennych mieszkańców Indii. W związku z tym Jerzy II w 1753 roku orzekł, że Hindusi będą rozstrzygać kwestie sporne między sobą według własnych praw, chyba że obie strony wyrażą zgodę na orzeczenie sądu zgodne z prawem angielskim. Zasady tej nie zawsze przestrzegano, jednak było to pierwsze uznanie niezależności prawnej społeczeństwa indyjskiego, co stało się podstawą dla Warrena Hastingsa, gubernatora Bengalu, by w 1772 roku rozpocząć proces tworzenia w Indiach sądów cywilnych uznających prawa zwyczajowe poszczególnych wspólnot religijnych⁴. Podążając za myślą króla, Hastings w swoim planie organizacji administracji i sądownictwa z 1772 roku („*Plan for the Administration and Justice in Bengal*”) zaproponował, by hindusi i muzułmanie kierowali się własnym prawem zwyczajowym we wszystkich kwestiach odnoszących się do dziedziczenia, małżeństwa,

⁴ Por. G.C. Rankin, *Background to Indian Law*, Cambridge 1946, s. 1 i nn.

kast i wszelkich spraw religijnych⁵. W tym samym dokumencie gubernator postulował powołanie muzułmańskich znawców prawa i hinduskich panditów, którzy mieli odgrywać w sądach pomocniczą rolę ekspertów⁶. Podstawą prawa dla muzułmanów, zgodnie z zapisem, miał się stać Koran, a dla hindusów – śastry. Jednakże tak szeroko zarysowane podstawy prawne stały się źródłem ciągłych dyskusji i sporów. Podjęto zatem wysiłki w celu skodyfikowania prawa zwyczajowego obu wspólnot. Wciąż jednak wewnętrzne zróżnicowanie tych grup religijnych nie pozwalało na stworzenie jednorodnych przepisów⁷. Ówczesne dyskusje pomijały zupełnie kwestie praw obejmujących wyznawców innych religii funkcjonujących w Indiach.

Początki procesu kodyfikacji prawa w Indiach sięgają końca XVIII wieku⁸. W 1793 roku powstał Kodeks Cornwallisa (Cornwallis Code), w którym uporządkowano wcześniejsze regulacje i uznano prawo zwyczajowe hindusów i muzułmanów za prawo cywilne⁹. W 1827 roku kodeks ten został uzupełniony i rozszerzony przez Williama Elphinstona, który po raz pierwszy wspomniał o stosowalności prawa zwyczajowego nie tylko w odniesieniu do hindusów i muzułmanów, ale do wszystkich grup religijnych w Indiach. Ciągłe jednak brakowało jednoznacznych regulacji dotyczących miejscowych chrześcijan. Sądy w różny sposób interpretowały zapisy Elphinstona o stosowalności prawa zwyczajowego. Pojawiały się głosy, że miejscowego konwertytę powinno obowiązywać jego rodzime prawo – a więc jeśli był wcześniej muzułmaninem – islamskie, jeśli hindusem – hinduskie. Inni uważali, że przyjęcie chrześcijaństwa jest równoznaczne z przyjęciem europejskiej spuścizny, w związku z tym konwertytę powinno obejmować prawo angielskie¹⁰. Na problem braku jasnych regulacji odnoszących się do miejscowych chrześcijan i członków pozostałych grup religijnych (sikhów, żydów, buddystów)

⁵ Por. *ibidem*, s. 3.

⁶ Por. A.C. Banerjee, *English Law in India*, New Delhi 1983, s. 29 i nn.

⁷ Por. G.C. Rankin, *op. cit.*, s. 42 i nn.

⁸ Zob. A.C. Banerjee, *op. cit.*, s. 166–199.

⁹ Por. *ibidem*, s. 49 i nn.

¹⁰ Por. *ibidem*, s. 58–60.

zwróciła uwagę 1. Komisja Prawna w raporcie z 1840 roku¹¹. Prace komisji, a także ustanowienie w 1858 roku wicekróla w Indiach zapoczątkowały okres wzmożonej pracy ustawodawczej, która w latach 60. i 70. XIX wieku doprowadziła do powstania wielu ustaw, m.in. tych odnoszących się do chrześcijan: Converts' Marriage Dissolution Act, 1866, Indian Divorce Act, 1869 i Indian Christian Marriage Act, 1872.

CHRISTIAN PERSONAL LAW W NIEPODLEGŁYCH INDIACH

XIX-wieczne akty prawne, wzorowane na prawie angielskim, obowiązują chrześcijan indyjskich z pewnymi zmianami do dziś. Pierwszy z nich, regulujący kwestie małżeństwa – Converts' Marriage Dissolution Act, 1866 – powstał jako odpowiedź na nasilające się problemy prawne konwertytów, na które zwrócili uwagę misjonarze w latach 20. i 30. XIX wieku¹². Ustawa ta nadaje osobie, która zmieniła religię z hinduizmu na chrześcijaństwo, prawo uzyskania rozwodu i ponownego zawarcia związku małżeńskiego¹³ w przypadku, gdy współmałżonek porzucił ją lub wyrzekł się jej i taki stan trwa przez co najmniej sześć miesięcy (§4 i §5)¹⁴. Zasada ta bazuje na tzw. przywileju Pawłowym¹⁵ zawartym w kodeksie kanonicznym. Komisje prawne kilkakrotnie wносиły o uchylenie

¹¹ Por. G.C. Rankin, *op. cit.*, s. 130–131.

¹² Por. J. Duncan, M. Derrett, *Essays in Classical and Modern Hindu Law*, t. 4: *Current Problems and the Legacy of the Past*, Leiden 1997, s. 53.

¹³ Podobnej możliwości nie miał współmałżonek konwertyty. Dopiero po uzyskaniu przez Indie niepodległości także druga strona uzyskała prawo do wniesienia o rozwód na podstawie Hindu Marriage Act, 1955 (§13(1)-ii) i Parsi Marriage and Divorce Act, 1936. Por. *18-th Report Law Commission of India (Converts' Marriage Dissolution Act, 1866)*, Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1961, s. 2, <http://lawcommissionofindia.nic.in/1-50/Report18.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

¹⁴ Por. *Converts' Marriage Dissolution Act, 1866* (Act No. 21 of 1866), §4 i §5, <http://www.advocatekhaj.com/library/bareacts/convertsmarriage/index.php?Title=Converts%27%20Marriage%20Dissolution%20Act,%201866> [dostęp: 06.09.2011].

¹⁵ Na podstawie kanonów 1143–1150 katolikowi przysługuje prawo do rozwiązania małżeństwa zawartego przed konwersją w przypadku, gdy współmałżonek nie chce trwać dłużej w związku lub nie pozwala wypełniać katolickich praktyk religijnych. Nazwa „przywilej Pawłowy” nawiązuje do biblijnego źródła tego zapisu – w Pierwszym Liście do Koryntian św. Pawła. Por.: *Kodeks prawa kanonicznego*, Poznań 2008; P.M. Gajda, *Prawo małżeńskie Kościoła Katolickiego*, Tarnów 2000, s. 236–239.

Converts' Marriage Dissolution Act, 1866, po raz ostatni w 1998 roku¹⁶. Jednak ustawa wciąż obowiązuje.

Trzy lata po uchwaleniu normy odnoszącej się do konwertytów został przyjęty Indian Divorce Act, 1869¹⁷, który szczegółowo reguluje sprawy związane z rozwodem i separacją chrześcijan. Kluczowy dla osób starających się o rozwód i równocześnie najbardziej kontrowersyjny jest paragraf 10. tego dokumentu. W pierwotnym brzmieniu ustawy mężczyzna miał prawo uzyskać rozwód w przypadku, gdy żona byłaby winna zdrady. Natomiast kobieta, chcąc uzyskać rozwód, musiała wykazać którąś z następujących możliwości: 1) że mąż porzucił wiarę chrześcijańską i wszedł w związek małżeński z inną kobietą; 2) że mąż dopuścił się zdrady połączonej z aktem kazirodztwa lub bigamii, gwałtem, sodomią lub zoofilią; 3) że mąż dopuścił się zdrady i okrucieństwa, które w przypadku braku zdrady dawałoby kobiecie prawo ubiegania się o separację; 4) że mąż dopuścił się zdrady i bezzasadnie porzucił żonę na co najmniej dwa lata¹⁸. Krytycy ustawy podkreślali dyskryminujący w stosunku do kobiet charakter tych przepisów, o czym będzie mowa poniżej. W przypadku uznania przez odpowiedni sąd okręgowy braku podstaw do rozwodu powód ma prawo złożyć ten sam wniosek do stanowego sądu najwyższego.

Chrześcijaninowi w Indiach, zgodnie z Indian Divorce Act, 1869, przysługuje prawo unieważnienia małżeństwa. Jego podstawą może być: impotencja współmałżonka (w momencie zawierania związku małżeńskiego oraz w momencie wszczęcia postępowania); niedozwolony stopień pokrewieństwa lub powinowactwa małżonków; niepoczytalność lub brak pełni władz umysłowych jednej ze stron w momencie zawierania związku małżeńskiego; odkrycie faktu, że w momencie zawierania związku żył poprzedni współmałżonek jednej ze stron; a także złożenie przysięgi małżeńskiej pod wpływem oszustwa lub użycia siły¹⁹. Każde orzeczenie

¹⁶ Por. *159-th Report Law Commission of India (On Repeal and Amendment of Laws. Part 1)*, Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1961, s. 7, <http://lawcommissionofindia.nic.in/101-169/Report159.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

¹⁷ Por. *Indian Divorce Act, 1869* (India Code, Vol-II, (1856-1879)), http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/indian_divorce_act_1869.pdf [dostęp: 06.09.2011].

¹⁸ Por. *ibidem*, § 10.

¹⁹ Por. *ibidem*, § 19.

stanowego sądu okręgowego (District Court)²⁰ o rozwiązaniu małżeństwa lub jego unieważnieniu musi być potwierdzone przez odpowiedni stanowy sąd najwyższy (High Court)²¹. Kolejna część dokumentu reguluje kwestie prawnego orzekania separacji. Podstawą do tego jest zdrada, okrucieństwo współmałżonka lub porzucenie na okres powyżej dwóch lat²².

Drugi, po Indian Divorce Act, 1869, kluczowy dokument chrześcijańskiego prawa cywilnego w Indiach to obowiązujący z niewielkimi zmianami do dziś²³ Indian Christian Marriage Act, 1872²⁴. Ustawa ta dotyczy małżeństw, w których przynajmniej jedna ze stron wyznaje chrześcijaństwo²⁵. W takim przypadku ślubu, zgodnie z zasadami i rytami obowiązującymi w danym Kościele, może udzielić kapłan wyświęcony przez biskupa lub duchowny Kościoła Szkocji z samego faktu pełnionych funkcji. Natomiast duchowni innych denominacji chrześcijańskich²⁶ muszą uzyskać pisemne pozwolenie. Prawo udzielenia ślubu indyjskim chrześcijanom ma także urzędnik stanu cywilnego lub inna upoważniona do tego osoba.

Osoby chcące zawrzeć związek małżeński w obecności chrześcijańskiego duchownego powinny złożyć wypełniony formularz zawierający ich dane (imię i nazwisko, zawód, aktualny adres i informację o tym, jak

²⁰ Mimo federacyjnego charakteru państwa, w Indiach funkcjonuje jednolity, hierarchiczny system sędziowski, w skład którego wchodzi: Sąd Najwyższy Indii (Supreme Court), stanowe sądy najwyższe (High Courts) oraz stanowe sądy okręgowe (District Courts). Te ostatnie dzielą się na cywilne i kryminalne. Zakres jurysdykcji sądów danej instancji określa Konstytucja Indii: Sądu Najwyższego – § 124–147, stanowych sądów najwyższych – § 214–232. Polskojęzyczne nazwy indyjskich sądów różnej instancji podaje za polskim Ministerstwem Spraw Zagranicznych (Zob. *Informator ekonomiczny o krajach świata*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, <http://www.ms.gov.pl/files/Informator%20ekonomiczny%20-%20pdf/Indie/Indie%2002.pdf> [dostęp: 05.12.2011]).

²¹ Por. *ibidem*, § 16 i § 20.

²² Por. *ibidem*, § 22.

²³ Poprawki wprowadzono w 1911 roku. Zob. *Indian Christian Marriage (Amendment) Act, 1911* (Act No. XIII of 1911), http://justiceforchristians.com/index.php?option=com_content&view=article&id=73:the-indian-christian-marriage-amendment-act-1911&catid=34:law-relating-to-christians-in-india&Itemid=56 [dostęp: 05.12.2011].

²⁴ Por. *The Indian Christian Marriage Act, 1872* (Act No. XV of 1872), http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/indian_christian_marriage_act_1872.pdf [dostęp: 05.12.2011].

²⁵ Por. *ibidem*, § 4.

²⁶ W anglojęzycznym tekście: „minister of religion”.

długo zamieszkują pod wskazanym adresem), a także propozycję miejsca ceremonii²⁷. Katolicy, anglikanie oraz członkowie Kościoła Szkocji nie mają obowiązku składania takiego podania. Jeśli kandydaci spełniają warunki określone w ustawie i we właściwym prawie kościelnym, a duchowny posiada odpowiednie uprawnienia, jest on zobowiązany do wywieszenia w widocznym miejscu informacji o mającej się odbyć ceremonii. W innym przypadku powinien zwrócić pismo lub przekazać je osobie upoważnionej²⁸.

Jeśli para spełnia wszystkie warunki opisane powyżej, duchowny lub urzędnik wydaje stosowny certyfikat²⁹ i może udzielić kandydatom ślubu³⁰. W trakcie ceremonii przyszli małżonkowie wypowiadają w obecności upoważnionej osoby i dwóch świadków przysięgę w imię Boga Wszchemogącego i Jezusa³¹. Właściwie zawarte małżeństwo, zgodnie z czwartą częścią Indian Christian Marriage Act, 1872, wymaga zarejestrowania³². Część piąta ustawy opisuje proces zawierania związku małżeńskiego w przypadku, gdy ślub jest udzielany przez/lub w obecności urzędnika stanu cywilnego. Procedura jest analogiczna do opisanej powyżej. Omawiany dokument reguluje także kwestie związane z karami obowiązującymi za złamanie zasad określonych w Christian Marriage Act, 1872: za świadome podanie fałszywych danych, sfałszowanie podpisu pod decyzją lub certyfikatem, udzielanie ślubu bez odpowiednich pozwoleń, przekroczenie ograniczeń czasowych lub brak świadków³³.

Kolejna XIX-wieczna norma prawna odnosząca się do chrześcijan to Indian Succession Act, 1865³⁴. Ustawa ta podporządkowywała

²⁷ Por. *ibidem*, § 12.

²⁸ Por. *ibidem*, § 13.

²⁹ Por. *ibidem*, § 26.

³⁰ Por. *ibidem*, § 25.

³¹ Por. *ibidem*, § 60.

³² Por. *ibidem*, § 33.

³³ Por. *ibidem*, § 66–76.

³⁴ Por. *The Indian Succession Act, 1865* (Act No. X of 1865), [w:] *The Indian Succession Act, 1865* (Act X of 1865): with a Commentary, and the *Parsee Succession Act, 1865*, Acts XII and XIII of 1855, and the *Acts Relating to the Administrator General, with Notes*, red. W. Stokes, Calcutta 1865, s. 65–180.

miejscowych chrześcijan angielskiemu prawu dziedziczenia, co budziło kontrowersje zwłaszcza wśród mieszkańców południowych Indii, mocno związanych z regionalnymi zwyczajami³⁵. Dziś sprawy dotyczące dziedziczenia przez chrześcijan reguluje Indian Succession Act, 1925³⁶. Powstał on w celu konsolidacji regulacji odnoszących się do wyznawców różnych religii. W ustawie tej część zasad została ujednoczona, inne uwzględniają różnorodność tradycji poszczególnych wspólnot religijnych.

KRYTYKA I PROCES ZMIAN W CHRISTIAN PERSONAL LAW

Uzyskanie przez Indie niepodległości przyniosło wiele zmian w sferze społecznej i politycznej. W 1950 roku weszła w życie konstytucja, która przyznawała każdemu obywatelowi równe prawa (art. 14)³⁷ i miała chronić przed dyskryminacją na tle różnic płci, rasy, religii czy kasty (art. 15)³⁸. Powołując się na ten dokument, społeczność chrześcijańska wielokrotnie zwracała się do władz państwowych z prośbą o reformę chrześcijańskiego prawa cywilnego. Obowiązujące przepisy, powstałe z końcem XIX wieku, były przestarzałe, niekompletne i dyskryminujące kobiety³⁹. Chrześcijanie nie byli odosobnieni w swoich problemach. Podobnych zmian wymagały ustawy regulujące prawo cywilne parsów, hindusów i muzułmanów⁴⁰.

³⁵ *India and Indianness of Christianity: Essays on Understanding – Historical, Theological, and Bibliographica – in Honour of Robert Eric Frykenberg*, red. R.F. Young, Cambridge 2009, s. 149.

³⁶ Por. *The Indian Succession Act, 1925* (Act No. 39 of 1925), http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/indian_succession_act_1925.pdf [dostęp: 06.09.2011].

³⁷ Por. *The Constitution of India, op. cit.*, art. 14.

³⁸ Por. *ibidem*, art. 15.

³⁹ Zob. V. Balasubrahmanyam, *Women, Personal Law and the Struggle for Secularism*, „Economic and Political Weekly” 1985, nr 30(20), s. 1260–1261.

⁴⁰ W latach 1955–1956 dokonano zmian w hinduskim prawodawstwie cywilnym. Zlikwidowano zapisy mówiące o warnach (braminach, kszatrijach, śudrach, i wajsjach), o nierozdzielności małżeństwa i o możliwości dziedziczenia tylko przez mężczyzn. Powstały w wyniku ówczesnych reform tzw. Hindu Code, w założeniu nowoczesny i bardziej świecki niż bazujący na religijnych zasadach hinduizmu, do dziś jest krytykowany przez kobiece organizacje w Indiach. Zdaniem działaczy ruchów feministycznych, organizacji walczących o prawa człowieka i specjalistów od prawa cywilnego, w sprawach dziedziczenia, dysponowania majątkiem, decydowania o sobie i o dzieciach kobieta hinduska wciąż ma dużo mniejsze prawa niż jej mąż. Szczególnie mało skuteczna jest w Indiach walka o zmiany

Głosy nawołujące do zmian w Christian Personal Law pochodziły nie tylko od samych chrześcijan. Problem ten podejmowały także państwowe komisje prawne⁴¹. Po raz pierwszy na konieczność zmian w ustawodawstwie odnoszącym się do chrześcijan zwróciła uwagę 2. Komisja Prawna w raporcie z 1960 roku. Skoncentrowała się ona na analizie dwóch omawianych wyżej ustaw: Indian Divorce Act, 1869 i Indian Christian Marriage Act, 1872. Komisja zaproponowała stworzenie jednego aktu regulującego kwestie związane z małżeństwem, w tym także z rozwodem. Na bazie konsultacji społecznych oraz propozycji przygotowanych przez National Council of Churches in India (NCCI)⁴² i Konferencję Biskupów Katolickich Indii (CBCI) komisja opracowała projekt Christian Marriage and Matrimonial Causes Act, 1960. Ustawa miała dotyczyć małżeństw, w których obie strony są chrześcijanami⁴³. Punkt ten do

---

w prawodawstwie muzułmańskim. Nadzieję na poprawę sytuacji można pokładać w rozpętej debacie prawników muzułmańskich i środowisk kobiecych inicjowanej w ostatnim dziesięcioleciu przez All India Muslim Personal Law Board. Więcej na temat krytyki hinduskiego i muzułmańskiego Personal Law zob.: S. Sen, *Toward a Feminist Politics? The Indian Women's Movement in Historical Perspective. Policy Research Report on Gender and Development, „Working Paper Series”* 2000, nr 9, <http://siteresources.worldbank.org/INTGENDER/Resources/wp9.pdf> [dostęp: 05.12.2011]; J.A. Redding, *Slicing the American Pie: Federalism and Personal Law*, „Yale Law School Faculty Scholarship Series” 2007, nr 10, http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1009&context=fss_papers [dostęp: 05.12.2011]. Na temat konieczności zmian w indyjskim prawie odnoszącym się do muzułmanów zob. publikacje Asghara Ali Engineera, np. *The Shah Bano Controversy*, New Delhi 1987; *Problems of Muslim Women in India*, New Delhi 1995; *The Qur'an, Women, and Modern Society*, New Delhi 2005.

⁴¹ Indyjska Komisja Prawna jest organem wykonawczym powoływanym przez rząd indyjski jako organ doradczy Ministerstwa Prawa i Sprawiedliwości. Historia komisji prawnych sięga XIX wieku. Pierwsza taka komisja została powołana w 1834 roku, w celu rewizji i konsolidacji istniejącego prawa. Komisje od początku miały prawo do rekomendowania zmian legislacyjnych celem udoskonalania i ujednoczenia systemu prawnego. Pierwsza komisja w niepodległych Indiach została powołana w roku 1955. W wyniku prac poszczególnych komisji do dziś powstało ponad 200 raportów. Są one przekazywane ministrowi prawa i sprawiedliwości. Ten po konsultacjach przedstawia wyniki prac komisji oraz konkretne projekty zmian ustawodawczych w parlamencie. Zob. więcej na oficjalnej stronie Indyjskiej Komisji Prawnej: www.lawcommissionofindia.nic.in [dostęp: 06.12.2011].

⁴² Organizacja zrzeszająca przedstawicieli Kościołów protestanckich i wschodnich. Zob. www.nccindia.in [dostęp: 6.12.2011].

⁴³ Por. *15-th Report Law Commission of India (Law Relating to Marriage and Divorce among Christians in India)*, Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1960, s. 2-3, <http://lawcommissionofindia.nic.in/1-50/Report15.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

dziś budzi kontrowersje⁴⁴. Chrześcijanie chcieliby, aby także małżeństwa mieszane były regulowane przepisami zawartymi w Christian Personal Law. W innym wypadku związki mieszane są traktowane jako cywilne, co m.in. uniemożliwia przeprowadzenie ceremonii w kościele. Komisja w 22. raporcie z roku 1961 poświęconym kwestii zmian w prawodawstwie chrześcijańskim podtrzymała opinię wyrażoną w raporcie 15., co nie pozwoliło na kontynuację prac nad przyjęciem Christian Marriage and Matrimonial Causes Act, 1960. Ten sam problem, dotyczący definicji małżeństwa chrześcijańskiego, pojawił się również podczas dyskusji nad najnowszym projektem ustawy – Christian Marriage Bill, 2000⁴⁵.

15. raport Komisji Prawnej poruszał także zagadnienia związane z zasięgiem terytorialnym nowego aktu, uproszczeniem procedur czy dopuszczalnym wiekiem kandydatów do zawarcia związku małżeńskiego. Wspólnota chrześcijańska domagała się od autorów raportu wprowadzenia w projekcie ustawy przepisu, iż w przypadku nieletniej panny młodej mającej powyżej 14 lat niezbędna jest zgoda na małżeństwo wyrażona nie tylko przez opiekunów prawnych, ale także przez nią samą. Komisja uznała, że taki przepis byłby niezgodny z prawem państwowym. Osoba niepełnoletnia nie ma bowiem osobowości prawnej. Komisja odrzuciła również propozycję włączenia do projektu listy przeszkód w zawarciu małżeństwa uznawanej przez chrześcijan. Stwierdziła, że takie regulacje nie mogą się znaleźć w prawie państwowym. Kościół ma jednak prawo odmówić udzielenia ślubu w określonych wewnętrznym prawem przypadkach⁴⁶. Podczas prac komisji przedstawiciele Kościoła katolickiego zwrócili się także z prośbą o możliwość prawnego uznania decyzji sądów kościelnych o nieważności małżeństwa. Komisja jednoznacznie odrzuciła ten postulat jako zamach na niezależność państwowego systemu sądownictwa. Jak podkreślają autorzy raportu: „To sądy ustanowione zgodnie z prawem tego kraju mają wyłączne prawo do rozstrzygania sporów z zakresu prawa cywilnego i prawo to nie może być przekazane innemu

⁴⁴ Por. L. Iyer, *Christians Marriage Bill. On the Rock*, „India Today” 22.05.2000, <http://www.india-today.com/itoday/20000522/nation.html> [dostęp: 06.09.2011].

⁴⁵ Por. *ibidem*.

⁴⁶ Por. *15-th Report...*, *op. cit.*, s. 17.

organowi”⁴⁷. Komisja odpowiedziała negatywnie również na inną propozycję katolików, by prawo nie zezwalało chrześcijanom lub wężej – katolikom – na rozwód. W raporcie czytamy: „Należy zauważyć, że Indian Divorce Act, 1869 obowiązuje wszystkich, włącznie z rzymskimi katolikami, i jest w użyciu od 90 lat bez sprzeciwu”⁴⁸. Zdaniem autorów raportu, prawo daje możliwość rozwodu, a nie nakazuje go, tak więc nie narusza wolności religijnej. „Nie zmusza żadnego z członków Kościoła rzymskokatolickiego do przekroczenia zasad prawa kanonicznego”⁴⁹.

W omawianym raporcie największej krytyce został poddany paragraf 10. Indian Divorce Act, 1869, który przewidywał różne podstawy rozwodu dla kobiet i mężczyzn. Autorzy raportu podkreślali dyskryminujący charakter tego zapisu. Zarzut ten był wielokrotnie powtarzany nie tylko przez kolejne komisje, ale również organizacje pozarządowe i wspólnoty chrześcijańskie. Zdaniem członków 10. Komisji Prawnej jest to zapis niezgodny z konstytucją⁵⁰. W 1995 roku Sąd Najwyższy Stanu Kerala, a w 1997 roku Sąd Najwyższy w Bombaju oficjalnie potwierdziły tę opinię⁵¹.

Raport 10. Komisji Prawnej podkreślał również brak reakcji ze strony państwa na kolejne apele w tej sprawie. Jego autorzy przywołali przypadki chrześcijańskich kobiet zmuszanych przez mężów do prostytucji, porzuconych, ofiar przemocy domowej, które nie mogą uzyskać rozwodu z powodu braku odpowiednich regulacji prawnych⁵². Komisja skrytykowała Indian Divorce Act, 1869 także za uznanie zdrady jako jedynej podstawy rozwodu, co – jak zaznaczono w raporcie – jest „przestarzałe i w innych nowoczesnych systemach prawnych zostało już dawno

⁴⁷ *Ibidem*, s. 38 [tłumaczenia cytatów obcojęzycznych – o ile nie zaznaczono inaczej – J.M.].

⁴⁸ *Ibidem*, s. 26.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Por. 90-th Report Law Commission of India on the Grounds of Divorce Amongst Christians in India: Section 10 Indian Divorce Act 1869, Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1983, s. 4, <http://lawcommissionofindia.nic.in/50-100/Report90.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

⁵¹ Por. R. Robinson, *Christians of India*, New Delhi 2003, s. 204; F. Agnes, *Constitutional Challenges, Communal Hues and Reforms within Personal Laws*, „Combat Law” 2004, nr 3 (4), s. 10, <http://majlisbombay.org/pdfs/06.%20UCC%20Personal%20Laws%20%20Constitutional%20%20Challenges.pdf> [dostęp: 05.12.2011].

⁵² Por. *ibidem*, s. 2 i nn.

zmienione⁵³. Komisja zaproponowała trzy alternatywne drogi reformy Indian Divorce Act, 1969: 1) zrównanie w prawach kobiet i mężczyzn, 2) rozszerzenie listy podstaw do rozwodu zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn, 3) wprowadzenie przepisu o możliwości rozwodu na gruncie trwałego rozkładu pożycia małżeńskiego. Opinie Konferencji Biskupów Katolickich Indii, Sądu Najwyższego, rządu indyjskiego oraz ekspertów na temat pierwszej propozycji są jednoznacznie pozytywne. Kościół katolicki stoi na stanowisku, że rozwiązanie drugie i trzecie jest możliwe do przyjęcia, jeżeli będzie podstawą do separacji, a nie rozwodu⁵⁴. Sąd Najwyższy zarekomendował wprowadzenie do chrześcijańskiego prawodawstwa możliwości rozwodu na podstawie obopólnej zgody, ale nie zgodził się na trzecie rozwiązanie jako na „coś kontrowersyjnego i jeszcze niewypróbowanego na gruncie indyjskim”⁵⁵. Tymczasem stanowisko rządu komisja streściła w słowach: „Podczas gdy w stosunku do ogólnych założeń odpowiedź na pytania postawione w dokumencie roboczym przez komisję jest pozytywna, wydaje się być konieczne, na podstawie wcześniejszych doświadczeń rządu, podjęcie szczególnych wysiłków w celu ustalenia opinii chrześcijan w tej sprawie”⁵⁶. Ostrożność rządu indyjskiego wydaje się w tym wypadku zbyt daleko idąca, zważywszy na to, że 2. Komisja Prawna miała za zadanie zebranie opinii środowiska chrześcijańskiego na temat projektu Christian Marriage and Matrimonial Causes Act, 1960, zawartego w raporcie 15. tejże komisji. Uzyskał on aprobatę chrześcijan. Jednak ustawa nie została przyjęta z powodu zakończenia kadencji Lok Sabha⁵⁷. Kolejny raz argumentu o braku zgody w środowisku chrześcijańskim na zmiany w Christian Personal Law użył w parlamencie 4 marca 1986 roku minister prawa i sprawiedliwości, który stwierdził, że „nie będą dokonywane żadne zmiany w Personal Law

⁵³ *Ibidem*, s. 26.

⁵⁴ Por. *ibidem*, s. 6.

⁵⁵ Por. *ibidem*.

⁵⁶ Por. *ibidem*, s. 7.

⁵⁷ Por. *164-th Report Law Commission of India on the Indian Divorce Act (IV of 1869)*, Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1998, s. 5, <http://lawcommissionofindia.nic.in/101-169/Report164.pdf> [dostęp: 06.09.2011]. Lok Sabha – ogólnoindyjska niższa izba parlamentu wybierana na pięcioletnią kadencję.

przysługującym mniejszościom, dopóki nie będzie wspólnej inicjatywy wychodzącej od danej wspólnoty”⁵⁸.

W reakcji na tego typu wypowiedzi chrześcijanie podjęli próbę stworzenia własnego projektu ustawy⁵⁹. Organizacja Joint Women’s Programme (JWP) wraz z Church of North India zainicjowała stworzenie platformy zrzeszającej przedstawicieli różnych denominacji chrześcijańskich. Ich współpraca zaowocowała powstaniem Christian Marriage Bill, 1994. Zdobył on rekomendację Konferencji Biskupów Katolickich Indii, 27 Kościołów zrzeszonych w National Council of Churches in India (NCCI), a także kilku Kościołów niezależnych⁶⁰. Projekt został przedłożony rządowi. Jednak w 2000 roku na jego bazie rząd przedstawił do konsultacji własny Christian Marriage Bill, 2000, który nie uzyskał akceptacji środowiska chrześcijańskiego, w wyniku czego porzucono kwestię uregulowania prawa cywilnego tej mniejszości. Podstawowym punktem niezgody między państwem i Kościołami chrześcijańskimi kolejny raz stała się definicja małżeństwa chrześcijańskiego forsowana przez stronę rządową – jako związku dwóch chrześcijan. Rządowy projekt wraz ze zmianą definicji implikował m.in. zakaz uroczystości zaślubin par mieszanych w kościele. Dzieci z takich małżeństw – zgodnie z nowym zapisem – nie mogłyby być wychowywane w duchu chrześcijańskim, czego wymaga prawo kanoniczne⁶¹.

Praca chrześcijan nad Christian Marriage and Matrimonial Causes Act, 1960 nie została jednak zupełnie zaprzepaszczone. W 2001 roku na bazie tego projektu, przy silnym wsparciu sędziów Sądu Stanowego Kerali⁶², a także sądów w Bombaju, Madrasie i Kalkucie został przyjęty Indian Divorce (Amendment) Act, 2001⁶³. Nowa ustawa zrównała prawa

⁵⁸ *Plea to Extend Divorce Law Provision to Christians*, „The Hindu” 30.06.2010, <http://www.hindu.com/2010/06/30/stories/2010063051100300.htm> [dostęp: 06.09.2011].

⁵⁹ E. Nahar, *Minority Rights in India: Christian Experiences and Apprehensions*, „Mainstream” 2007, nr 01 (XLV), <http://www.mainstreamweekly.net/article98.html> [dostęp: 06.09.2011].

⁶⁰ Por. 164-th Report..., *op. cit.*, s. 7.

⁶¹ Por. 212-th Report Law Commission of India. *Laws of Civil Marriages in India – a Proposal to Resolve Certain Conflicts*, Government of India: Ministry of Law, New Delhi 2008, s. 12-14, <http://lawcommissionofindia.nic.in/reports/report212.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

⁶² Por. W.F. Menski, *Modern Indian Family Law*, Richmond 2001, s. 52.

⁶³ *The Indian Divorce (Amendment) Bill, 2001* (Act No. 51 of 2001), http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/indian_divorce_amendment_act_2001.pdf [dostęp: 06.09.2011].

kobiet i mężczyzn. Obie strony mogą wnosić o rozwód w sytuacji, gdy współmałżonek: 1) dopuścił się zdrady; 2) porzucił chrześcijaństwo; 3) przez okres przynajmniej dwóch lat przed złożeniem wniosku o rozwód cierpi na nieuleczalną chorobę psychiczną, zakaźną, weneryczną lub choruje na nieuleczalną i złośliwą formę trądu; 4) zaginął i przez siedem lat nie dawał znaków życia; 5) stosuje przemoc; 6) umyślnie odmawia skonsumowania małżeństwa i nie zostało ono skonsumowane do dnia złożenia wniosku; 7) nie stosuje się przez ponad rok do wyroku o restytucji praw małżeńskich lub porzucił powoda na okres powyżej dwóch lat. Kobiecie przysługuje dodatkowe prawo złożenia wniosku w przypadku, gdy w trakcie trwania małżeństwa partner dopuścił się gwałtu, sodomii lub bestialstwa. Akt dopuszcza możliwość rozwodu także na podstawie obopólnej zgody. Uproszczono procedurę rozwodową oraz proces ponownego zawierania małżeństwa⁶⁴.

Przyjęcie poprawek do Indian Divorce Act, 1869 to ważny krok w procesie zmian chrześcijańskiego prawa, biorąc pod uwagę to, że do lat 90. w zasadzie nie dochodziło do orzekania rozwodów między chrześcijanami. Dopiero od dwóch dekad złągodzono podejście do tej kwestii⁶⁵. Chrześcijanie, zwłaszcza kobiety, przyjęli ten dokument z radością. Jednak w oświadczeniu prasowym wystosowanym wspólnie przez Konferencję Biskupów Katolickich Indii, National Council Of Churches in India, Joint Women's Programme autorzy wskazali na pilną potrzebę dalszych zmian w ustawodawstwie (przede wszystkim w Indian Succession Act, 1925) i uregulowania kwestii dopuszczalności adopcji przez chrześcijan⁶⁶. W reakcji na ten apel rok później przyjęto Indian Succession (Amendment) Act, 2002. Poprawka ta zniosła zapis (§32) dyskryminujący wdowy⁶⁷.

⁶⁴ Por. *ibidem*, § 6; O.P. Gupta, *Rise and Fall of Vajajpee Government*, New Delhi 2004, s. 125.

⁶⁵ W.F. Menski, *op. cit.*, s. 52.

⁶⁶ Wspólne oświadczenie prasowe Konferencji Biskupów Katolickich Indii, NCCI i JWP z dnia 2 września 2010 roku, <http://www.wfn.org/2001/09/msg00000.html> [dostęp: 06.09.2011].

⁶⁷ Por. *The Indian Succession (Amendment) Act, 2002* (Act No. 26 of 2002), §2, http://indian-christians.in/news/images/resources/pdf/indian_succession_amendment_act_2002.pdf [dostęp: 06.09.2011].

Do 2000 roku indyjscy chrześcijanie właściwie nie mieli prawa do adopcji⁶⁸, choć w praktyce zdarzały się wyjątki. Przykładowo, w 1999 roku sędzia Ferdino Inacio Rebello umożliwił chrześcijańskiemu małżeństwu adopcję na podstawie artykułu 21. konstytucji⁶⁹. Przed 2000 rokiem kwestie adopcji regulował jedynie Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956, który przyznawał prawo do adopcji hinduskich dzieci hindusom⁷⁰. Pozostali obywatele, w tym chrześcijanie, podlegali Guardians and Wards Act, 1890, który umożliwiał im uzyskanie jedynie tytułu prawnego opiekuna. Podopieczny ma w takim wypadku inny status niż dziecko adoptowane. Traci wszelkie prawne związki z opiekunem po ukończeniu 21. roku życia. Ponadto nie przysługuje mu prawo dziedziczenia po opiekunach⁷¹.

Uchwalenie Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2000 oraz wejście w życie poprawki tej ustawy z 2006 roku⁷² ostatecznie umożliwiły korzystanie niehinduskim parom z prawa do adopcji.

⁶⁸ M.K. Singh, *Non-Hindus to Get Full Adoption Rights*, „The Times of India” 17.11.2007, http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2007-11-17/india/27991430_1_hindu-couples-personal-laws-red-tapism-in-adoption-procedures [dostęp: 06.09.2011]; B.C. Beita, *The Supreme Court Accepts Christians' Plea for Adoption Rights*, <http://in.christiantoday.com/articles/the-supreme-court-accepts-christians-plea-for-adoption-rights/2101.htm> [dostęp: 06.09.2011].

⁶⁹ Por. *Christian Parents Can Now Adopt*, „Indian Express” 28.11.1999, <http://www.expressindia.com/ie/daily/19991028/ige28059.html> [dostęp: 06.09.2011].

⁷⁰ Hindusom w rozumieniu prawa indyjskiego – a więc na podstawie 44 art. indyjskiej konstytucji także buddystom i dżinizm. Por. *The Constitution of India, op. cit.*, art. 44.

⁷¹ A. Chakravorty, *HC Explores Adoption Rules for Christians*, „Indian Express” 11.08.1999, <http://www.expressindia.com/ie/daily/19990811/ige01036.html> [dostęp: 06.09.2011].

⁷² *International Religious Freedom Report 2009*, U.S. Department of State – Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2009/127365.htm> [dostęp: 06.09.2011]. Obecnie sprawę uzyskiwania prawa do adopcji lub do opieki nad dziećmi regulują w Indiach trzy ustawy: Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956 (HAMA), Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2000 (wraz z poprawką z 2006 roku) oraz Guardian and Wards Act, 1890. Przyszli rodzice lub opiekunowie są informowani, według których zapisów mogą adoptować dziecko lub podjąć nad nim opiekę, a następnie mogą wybrać dokument, na podstawie którego chcą rozpocząć procedurę nabywania praw adopcyjnych lub opiekuńczych. Hindusi starający się o przyznanie praw opiekuna lub rodzica zastępczego dziecka hinduskiego mogą tego dokonać zgodnie z trzema wymienionymi aktami prawnymi, natomiast przedstawiciele innych religii mają możliwość wyboru między dwoma ustawami, z wyjątkiem HAMA. Na ten temat zob: *Guidelines for In-Country Adoption 2004*, Central Adoption Resource Authority, Ministry of Women and Child Development, Government of India, http://www.cara.nic.in/guide_incountry_chap1.htm [dostęp: 05.12.2011].

W Mizoramie, gdzie chrześcijanie stanowią niemal 90% milionowej populacji, w okresie od 2005 do 2007 roku na podstawie obu aktów prawnych chrześcijańskie małżeństwa adoptowały 55 dzieci; w Delhi w tym samym okresie przez chrześcijan (którzy stanowią nieco poniżej 1% populacji) nie zostało adoptowane żadne dziecko, przez muzułman zaś tylko jedno. Te dane w interpretacji specjalistów świadczą o wciąż utrzymujących się problemach z uzyskaniem zgody na adopcję przez przedstawiceli mniejszości⁷³.

Ostatnie dekady przyniosły wiele pozytywnych zmian legislacyjnych w chrześcijańskim prawie cywilnym. Za jeden z największych sukcesów na tym polu należy uznać wejście w życie Indian Divorce (Amendment) Act, 2001. Podobny proces zmian można zauważyć także w przypadku prawodawstwa cywilnego innych grup religijnych. Przykładowo, Personal Law (Amendment) Act, 2010 nadał kobietom hinduskim takie samo prawo do adoptowania i oddania dziecka do adopcji, jakim cieszyli się mężczyźni. W wyniku aktywności Parsi Central Association pod koniec lat 80. przyjęty został Parsi Marriage and Divorce (Amendment) Act, 1988⁷⁴. Ustawa ta określiła jednakowe podstawy prawne rozwodu dla przedstawiceli obu płci, a także umożliwiła rozwiązanie związku małżeńskiego na gruncie obopólnej zgody. Daleko idących reform wymaga natomiast muzułmańskie prawo cywilne⁷⁵. W ustawach wciąż niewystarczająco wyraźnie doprecyzowane pozostają kwestie związane z poligamią. W Indiach znane są przypadki, że muzułmanin zawiera związek małżeński z kolejną kobietą bez zgody pierwszej żony, a ta nie ma prawa do rozwodu. Także obecna interpretacja prawna „talaku” – trzykrotnego wypowiedzenia formuły „rozwodzę się z tobą” jako formy rozwiązania związku małżeńskiego – jest krzywdząca dla muzułmanek i zdaniem niektórych uczonych sprzeczna z prawdziwą praktyką islamu. Jeden z największych orędowników zmian w indyjskim Muslim Personal Law

⁷³ M. Nayak, *Law for Adoption Helps Non-Hindu Guardians Turn Parents*, <http://www.livemint.com/2007/11/07001001/Law-for-adoption-helps-nonHin.html> [dostęp: 06.09.2011].

⁷⁴ *The Parsi Marriage and Divorce (Amendment) Act, 1988* (Act, No. 5 of 1988), <http://www.legalcrystal.com/acts/description/26370> [dostęp: 05.12.2011].

⁷⁵ N.S. Niaz, *Codification of the Muslim Personal Law. The Path Ahead*, „Combat Law” 2005, nr 4/4, s. 14, <http://www.combatlaw.org/?p=853> [dostęp: 05.12.2011].

- Asghar Ali Engineer, podkreśla w swoich publikacjach, że wiele regulacji w muzułmańskim prawie cywilnym jest niezgodnych z szarijatem⁷⁶. Największym forum dyskusji na temat prawa muzułmańskiego w Indiach jest India Muslim Personal Law Board⁷⁷. Jednak brak zgodności w ramach forum co do różnych interpretacji prawnych nie pozwala na efektywne lobbowanie na rzecz koniecznych zmian legislacyjnych. Co więcej, zdominowana przez mężczyzn organizacja nie jest tak naprawdę zainteresowana walką o zmianę prawnego statusu kobiet muzułmańskich w Indiach⁷⁸. Alternatywną przestrzenią dyskusji na temat reform ma się stać - zdaniem muzułmańskich aktywistek na rzecz podniesienia statusu kobiet - All India Muslim Personal Law Board⁷⁹. Obie organizacje powołują się w swych wypowiedziach na potrzebę zmian w duchu zgodnym z nauczaniem Koranu i sunny, rozumieją je jednak odmiennie.

UNIFORM CIVIL CODE – REMEDIUM NA WSZYSTKO?

Podstawowym problemem poszczególnych Personal Law w Indiach jest wciąż nierówny status mężczyzn i kobiet, ale także poszczególnych obywateli. Przykłady takich nierówności znajdujemy m.in. w przepisach dotyczących prawa alimentacyjnego. Zgodnie z muzułmańskimi regulacjami, mąż ma obowiązek utrzymywania żony trzy miesiące po rozwodzie. Po tym okresie muzułmanka nie ma prawa żądać innych należności od byłego męża. Natomiast przedstawicielki innych grup religijnych w Indiach mogą się starać o alimenty od męża na dowolny okres na podstawie

⁷⁶ A.A. Engineer, *Indian Muslims and the Muslim Personal Law Board*, <http://www.svabhina-va.org/meccabenaresh/AsgharAliEngineer/MuslimPersonalLawBoard-frame.php> [dostęp: 05.12.2011].

⁷⁷ Organizacja ta powstała w latach 70. na fali lęku przed wprowadzeniem w Indiach Uniform Civil Code. Zrzesza przedstawicieli różnych szkół i odłamów islamu - od sunnitów i szyitów, przez mniej znane, jak Bohra, Deoband, Ahl-al-Hadith itd. Na przełomie 2000 i 2001 roku zorganizowała spotkanie 150 znawców prawa muzułmańskiego i muzułmanek, by dyskutować kwestię praw kobiet w świetle szarijatu. Spotkanie jakkolwiek obiecujące, nie przyniosło praktycznych rezultatów. Więcej na stronie organizacji: www.aimplboard.org/index.html [dostęp: 05.12.2011].

⁷⁸ Por. N.S. Niaz, *op. cit.*, s. 14.

⁷⁹ www.muslimwomenpersonallaw.com/ [dostęp: 05.12.2011].

regulacji zawartych w kodeksie karnym⁸⁰. Podobny problem pojawia się w kontekście różnic w prawie małżeńskim (odmienne podstawy prawne rozwodu) czy zagadnienia adopcji. Różnice te mogą rodzić pytanie, czy funkcjonowanie wielu Personal Law można pogodzić z prawem obywateli do równego traktowania, zawartym w indyjskiej konstytucji? Czy fakt, że jest to prawo z założenia bazujące na wewnętrznych regulacjach konkretnych wspólnot, umożliwia zniesienie przez nie podstawowych praw obywatelskich – takich jak równe traktowanie kobiet i mężczyzn? Pytania te są stawiane w Indiach nie tylko w teorii, ale także w praktyce jurysdykcyjnej. Indyjskie sądy (najwyższy i stanowe) mają prawo do uchynienia każdego aktu prawnego, który łamie podstawowe prawa obywatelskie, gwarantowane w konstytucji⁸¹. Pojawiały się zatem pomysły zaskarżania poszczególnych przepisów Personal Law jako dyskryminujących na gruncie religii⁸². Jednak wśród sędziów nie ma zgody, czy prawo to można stosować także do Personal Law⁸³, które z samego założenia – broniąc różnorodności mniejszości religijnych – nadaje im różne prawa jako obywatelom. U podstaw różnego traktowania obywatela stoi bowiem decyzja jednostki o przynależności do konkretnej wspólnoty religijnej – a więc wyraz wolności religijnej. Pytanie, które w tym kontekście należałoby zadać, brzmi: na ile skodyfikowane prawo cywilne poszczególnych wspólnot odzwierciedla rzeczywiste prawo religijne? Na ile zatem wybór przynależności do konkretnej religii jest związany z wyborem prawa obowiązującego obywatela-wyznawcę konkretnej religii, a na ile poszczególne systemy Personal Law są sztucznym tworem, który równie dobrze

⁸⁰ D. Panditaratne, *Towards Gender Equity in a Developing Asia: Reforming Personal Laws Within a Pluralist Framework*, „N.Y.U. Review Of Law & Social Change” 2007, nr 1009 (31), s. 1013 i nn. oraz 1040 i nn, http://www.law.nyu.edu/ecm_dlv4/groups/public/@nyu_law_website_journals__review_of_law_and_social_change/documents/documents/ecm_pro_063492.pdf [dostęp: 05.12.2011].

⁸¹ Na podstawie art. 13 i 372 indyjskiej konstytucji; podstawowe prawa obywatelskie określają art. 14, 15 i 21. Zob. *The Constitution of India*, *op. cit.*

⁸² Przykładowo, w sprawie *Srinivasa Aiyar vs Saraswati Ammal* z 1953 roku, Srinivasa (hindus) uważał, że jest dyskryminowany w stosunku do muzułmanów, ponieważ nie przysługuje mu prawo posiadania więcej niż jednej żony. Por. F. Agnes, *op. cit.*, s. 9.

⁸³ Zob. na ten temat: M. Desai, *Flip-flop on Personal Law*, „Combat Law” 2004, nr 3(4), <http://www.indiatogether.org/combatlaw/vol3/issue4/flipflop.htm> [dostęp: 05.12.2011].

mógłby być zastąpiony czysto sekularnym prawodawstwem? Reakcje środowisk liderów religijnych poszczególnych wspólnot – głównie chrześcijan i muzułmanów – mogą świadczyć o tym, że istnienie osobnych systemów Personal Law jest jednak ważnym elementem funkcjonowania mniejszości religijnych w Indiach i ich tożsamości.

Ale pytania, które pojawiły się powyżej, pozostają wciąż bez wyraźnej odpowiedzi, a w publicznej dyskusji na temat prawa cywilnego w Indiach regularnie podnoszona jest propozycja wprowadzenia Uniform Civil Code (UCC). Zwolennicy tego rozwiązania uważają, że ujednoczone, świeckie prawo zakończyłoby dyskusje i spory dotyczące reform Personal Law trwające właściwie nieustannie od momentu uzyskania przez Indie niepodległości. Powołują się oni na wspomniany już artykuł w konstytucji, który rekomenduje powstanie ujednoczonego kodeksu cywilnego. Argumentują również, że jednolite prawo to wyraz nowoczesności państwa, narzędzie walki z komunalizmem oraz dyskryminacją⁸⁴. Propagatorów wprowadzenia w Indiach UCC możemy podzielić, według rodzaju argumentacji, na którą się powołują, na trzy grupy: pierwsza – widzi w jednolitym prawodawstwie wyraz nowoczesności państwa, druga – urzeczywistnienie idei sekularyzmu, trzecia – dostrzega w UCC jedyną szansę na wyzwolenie kobiet z opresji patriarchalnych tradycji czy takowych interpretacji religijnych. Zwolennicy modernizacji i świeckości państwa są przede wszystkim przedstawicielami klasy średniej, którzy zapatrzeni w zachodni model społeczeństwa, pragną przeniesienia go w indyjskie realia. Powyższe stanowisko jest często wspierane przez organizacje prokobiece, które w UCC dostrzegają szansę osiągnięcia stanu równości kobiet i mężczyzn wobec prawa. W debacie publicznej wymienione grupy zwolenników uniformizacji prawa cywilnego były prezentowane przez długi czas jako racjonalne, otwarte i nowoczesne, dążące do jedności państwa, natomiast ich oponenti – jako fundamentaliści i zwolennicy państwa komunalnego⁸⁵. Jednak grupa propagatorów UCC wśród zwolenników zachodniej wizji

⁸⁴ Por. N. Chavan, Q.J. Kidwai, *Personal Law Reforms and Gender Empowerment: A Debate on Uniform Civil Code*, New Delhi 2006, s. 274.

⁸⁵ Por. F. Agnes, *op. cit.*, s. 5–6.

demokracji oraz aktywistek walczących o prawa kobiet zaczęła topnieć, kiedy uniformizacja prawa stała się od końca lat 80. hasłem organizacji nacjonalistycznych z kręgu Sangh Parivar, z partią BJP na czele⁸⁶. Pojawiło się bowiem realne zagrożenie, że jednorodność prawa pójdzie w kierunku jego hinduizacji. Tym samym nastąpiło pewne przewartościowanie postaw: walka o jednorodność prawa zaczyna oznaczać skłonności do komunalizmu, a promocja Personal Law jest głosem na rzecz zharmonizowanej wielości.

Zmiana ta sprawiła, że także grupa sprzymierzeńców uniformizacji wśród mniejszości religijnych, w tym chrześcijan⁸⁷, pokaźnie zmalała. W wyniku reform, które dokonały się w ostatnim dziesięcioleciu, dostrzeżono nadzieję na osiągnięcie stanu, w którym każdy członek społeczeństwa – mimo funkcjonowania odrębnych Personal Law – może mieć zapewnione podstawowe prawa obywatelskie. Widać to wyraźnie na przykładzie zmian w prawodawstwie obowiązującym chrześcijan. Duże zaangażowanie w proces zmian legislacyjnych organizacji kobiecych⁸⁸ pozwoliło uwzględnić w cywilnym prawodawstwie chrześcijan kwestie związane z prawami kobiet.

Oczywiście proces zmian w indyjskim prawodawstwie cywilnym nie jest zakończony. O ile wspólnota chrześcijańska dokonała dużego kroku w kierunku sprawiedliwego prawa bazującego na zasadach religii, o tyle wspólnota muzułmańska wciąż ma to zadanie przed sobą. Wydaje się jednak, że nawet wprowadzenie odgórnie UCC nie zastąpi wewnętrznej debaty na temat kształtu prawa religijnego we współczesnym społeczeństwie.

⁸⁶ Por.: N. Chavan, Q.J. Kidwai, *op. cit.*, s. 148; M. Galanter, J. Krishnan, *Personal Law Systems and Religious Conflicts. A Comparison of India and Israel*, [w:] *Religion and Personal Law in Secular India: A Call to Judgment*, red. G.J. Larson, Bloomington 2001, s. 274–275. Sangh Parivar to „parasol” dla organizacji ideologicznie związanych z ideą tzw. fundamentalizmu hinduskiego, zwolenników Indii jako państwa hinduskiego. Politycznym skrzydłem Sangh Parivar jest partia BJP.

⁸⁷ Wśród chrześcijan idea UCC cieszyła się większym poparciem Kościołów protestanckich niż katolickich. Natomiast w łonie samego katolicyzmu bardziej życzliwi wobec unifikacji prawa byli świeccy członkowie Kościołów. Zob. *ibidem*, s. 24–25.

⁸⁸ Zob. M.S. Ratnaparkhi, *Uniform Civil Code – Ignored Constitutional Imperative*, New Delhi 1997, s. 24.

Można chyba uznać, że Indie odnalazły właściwą drogę ujednoczenia prawa, które nie oznacza zniesienia różnorodności, alternatywę dla niebezpiecznego nagłego narzucenia jednorodnego prawa i zastąpienia nim utrwalonych w tradycji zasad. Wybrały drogę żmudnych konsultacji społecznych, aktywizowania wspólnot religijnych do wypracowania własnego stanowiska i próby znalezienia konsensusu. Profesor Werner Menski z Uniwersytetu Londyńskiego uważa, że jest to jedyna słuszna droga dla Indii, i nie tylko dla nich. Proponuje on Zachodowi spojrzenie na Indie i wyciągnięcie wniosków w kontekście budowania coraz bardziej wielokulturowej Europy⁸⁹.

Bibliografia

Książki i artykuły:

Agnes F., *Constitutional Challenges, Communal Hues and Reforms within Personal Laws*, „Combat Law” 2004, nr 3 (4).

Balasubrahmanyam V., *Women, Personal Law and the Struggle for Secularism*, „Economic and Political Weekly” 1985, nr 30 (20).

Banerjee A.C., *English Law in India*, New Delhi 1983.

Chavan N., Kidwai Q.J., *Personal Law Reforms and Gender Empowerment: A Debate on Uniform Civil Code*, New Delhi 2006.

Desai M., *Flip-flop on Personal Law*, „Combat Law” 2004, nr 3 (4), <http://www.indiatogether.org/combatlaw/vol3/issue4/flipflop.htm> [dostęp: 05.12.2011].

Dębnicki K., *Konflikt i przemoc w systemie politycznym niepodległych Indii*, Warszawa 2000.

Duncan J., Derrett M., *Essays in Classical and Modern Hindu Law*, t. 4: *Current Problems and the Legacy of the Past*, Leiden 1997.

Engineer A.A., *The Shah Bano Controversy*, New Delhi 1987.

Engineer A.A., *Problems of Muslim Women in India*, New Delhi 1995.

Engineer A.A., *The Qur'an, Women, and Modern Society*, New Delhi 2005.

⁸⁹ Por. W.F. Menski, *Recent Developments in the Uniform Civil Code Debates in India*, „German Law Journal” 2008, nr 3 (9), s. 213–214.

- Engineer A.A., *Indian Muslims and the Muslim Personal Law Board*, <http://www.svabhinava.org/meccabenaresh/AsgharAliEngineer/MuslimPersonalLawBoard-frame.php> [dostęp: 05.12.2011].
- Gajda P.M., *Prawo małżeńskie Kościoła Katolickiego*, Tarnów 2000.
- Galanter M., Krishnan J., *Personal Law Systems and Religious Conflicts. A Comparison of India and Israel*, [w:] *Religion and Personal Law in Secular India: A Call to Judgment*, red. G.J. Larson, Bloomington 2001.
- Ghosh P.S., *The Issue of Personal and Customary Law in South Asia: A Political Analysis*, „Ethnic Studies Report” 2001, nr 2 (XIX).
- Gupta O.P., *Rise and Fall of Vajpayee Government*, New Delhi 2004.
- India and Indianness of Christianity: Essays on Understanding Historical, Theological, and Bibliographical*, in *Honour of Robert Eric Frykenberg*, red. R.F. Young, Cambridge 2009.
- Kodeks prawa kanonicznego*, Poznań 2008.
- Menski W.F., *Modern Indian Family Law*, Richmond 2001.
- Menski W.F., *Recent Developments in the Uniform Civil Code Debates in India*, „German Law Journal” 2008, nr 3 (9).
- Nahar E., *Minority Rights in India: Christian Experiences and Apprehensions*, „Mainstream” 2007, nr 01 (XLV), <http://www.mainstreamweekly.net/article98.html> [dostęp: 06.09.2011].
- Niaz N.S., *Codification of the Muslim Personal Law. The Path Ahead*, „Combat Law” 2005, nr 4, <http://www.combatlaw.org/?p=853> [dostęp: 05.12.2011].
- Rankin G.C., *Background to Indian Law*, Cambridge 1946.
- Ratnaparkhi M.S., *Uniform Civil Code – Ignored Constitutional Imperative*, New Delhi 1997.
- Robinson R., *Christians of India*, New Delhi 2003.
- Sen S., *Toward a Feminist Politics? The Indian Women’s Movement in Historical Perspective. Policy Research Report on Gender and Development*, „Working Paper Series” 2000, nr 9, <http://siteresources.worldbank.org/INTGENDER/Resources/wp9.pdf> [dostęp: 06.09.2011].
- Srivastava N.F.R., *Secularism in the Postcolonial Indian Novel: National and Cosmopolitan Narratives in English*, New York 2007.

Akty prawne i raporty:

15-th Report Law Commission of India (*Law Relating to Marriage and Divorce among Christians in India*), Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1960, <http://lawcommissionofindia.nic.in/1-50/Report15.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

18-th Report Law Commission of India (*Converts' Marriage Dissolution Act, 1866*), Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1961, <http://lawcommissionofindia.nic.in/1-50/Report18.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

90-th Report Law Commission of India on the Grounds of Divorce amongst Christians in India: Section 10 Indian Divorce Act 1869, Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1983, <http://lawcommissionofindia.nic.in/50-100/Report90.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

159-th Report Law Commission Of India (*On Repeal and Amendment of Laws. Part 1*), Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1961, <http://lawcommissionofindia.nic.in/101-169/Report159.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

164-th Report Law Commission of India on the Indian Divorce Act (IV of 1869), Government of India: Ministry of Law, New Delhi 1998, <http://lawcommissionofindia.nic.in/101-169/Report164.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

212-th Report Law Commission of India. *Laws of Civil Marriages in India – A Proposal to Resolve Certain Conflicts*, Government of India: Ministry of Law, New Delhi 2008, <http://lawcommissionofindia.nic.in/reports/report212.pdf> [dostęp: 06.09.2011].

Converts' Marriage Dissolution Act, 1866 (Act No. 21 of 1866), <http://www.advocatekhoj.com/library/bareacts/convertsmarriage/index.php?Title=Converts%27%20Marriage%20Dissolution%20Act,%201866> [dostęp: 06.09.2011].

Guidelines for In-Country Adoption 2004, Central Adoption Resource Authority, Ministry of Women and Child Development, Government of India, http://www.cara.nic.in/guide_incountry_chap1.htm [dostęp: 05.12.2011].

Indian Christian Marriage (Amendment) Act, 1911 (Act No. XIII of 1911), http://justiceforchristians.com/index.php?option=com_content&view=article&id=73:the-indian-christian-marriage-amendment-act

- 1911&catid=34:law-relating-to-christians-in-india&Itemid=56 [dostęp: 06.09.2011].
- Indian Divorce Act, 1869* (India Code, Vol-II, (1856–1879)), http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/indian_divorce_act_1869.pdf [dostęp: 06.09.2011].
- International Religious Freedom Report 2009*, U.S. Department of State – Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2009/127365.htm> [dostęp: 06.09.2011].
- The Constitution of India*, Government of India: Ministry of Law and Justice, <http://lawmin.nic.in/coi/coiason29july08.pdf> [dostęp: 06.09.2011].
- The Indian Christian Marriage Act, 1872* (Act No. XV of 1872), http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/indian_christian_marriage_act_1872.pdf [dostęp: 06.09.2011].
- The Indian Divorce (Amendment) Bill, 2001* (Act No. 51 of 2001), http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/indian_divorce_amendment_act_2001.pdf [dostęp: 06.09.2011].
- The Indian Succession (Amendment) Act, 2002* (Act No. 26 of 2002), http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/indian_succession_amendment_act_2002.pdf [dostęp: 06.09.2011].
- The Indian Succession Act, 1865* (Act No. X of 1865), [w:] *The Indian Succession Act, 1865 (Act X of 1865): with a Commentary, and the Parsee Succession Act, 1865, Acts XII and XIII of 1855, and the Acts Relating to the Administrator General, with Notes*, red. W. Stokes, Calcutta 1865.
- The Indian Succession Act, 1925* (Act No. 39 of 1925), http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/indian_succession_act_1925.pdf [dostęp: 06.09.2011].

Źródła internetowe:

- Beita B.C., *The Supreme Court Accepts Christians' Plea for Adoption Rights*, <http://in.christiantoday.com/articles/the-supreme-court-accepts-christians-plea-for-adoption-rights/2101.htm> [dostęp: 06.09.2011].
- Chakravorty A., *HC Explores Adoption Rules for Christians*, „Indian Express” 11.08.1999, <http://www.expressindia.com/ie/daily/19990811/ige01036.html> [dostęp: 06.09.2011].

- Christian Parents Can Now Adopt*, „Indian Express” 28.11.1999, <http://www.expressindia.com/ie/daily/19991028/ige28059.html> [dostęp: 06.09.2011].
- Iyer L., *Christians Marriage Bill. On the Rock*, „India Today” 22.05.2000, <http://www.india-today.com/itoday/20000522/nation.html> [dostęp: 06.09.2011].
- Joint Press Statement: The Catholic Bishops' Conference of India (CBCI), National Council of Churches in India (NCCI), Joint Women's Programme (JWP)*, <http://www.wfn.org/2001/09/msg00000.html> [dostęp: 06.09.2011].
- Nayak M., *Law for Adoption Helps Non-Hindu Guardians Turn Parents*, <http://www.livemint.com/2007/11/07001001/Law-for-adoption-helps-nonHin.html> [dostęp: 06.09.2011].
- Plea to Extend Divorce Law Provision to Christians*, „The Hindu” 30.06.2010, <http://www.hindu.com/2010/06/30/stories/2010063051100300.htm> [dostęp: 06.09.2011].
- Rao K.P., *How to Come into Existence*, http://www.christianlawreviewcommittee.com/ci/how_it_come_into_existence.html / Christian Law Review Committee [dostęp: 11.05.2011].
- Singh M.K., *Non-Hindus to Get Full Adoption Rights*, „The Times of India” 17.11.2007, http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2007-11-17/india/27991430_1_hindu-couples-personal-laws-red-tapism-in-adoption-procedures [dostęp: 06.09.2011].
- www.aimplboard.org/index.html [dostęp: 5.12.2011].
- www.muslimwomenpersonallaw.com [dostęp: 5.12.2011].

ABSTRACT

CHRISTIANS AND INDIAN CIVIL LAW

The article presents the most important acts of the Indian Civil Code which refer to Christians and provides a brief outline of the development of the Christian personal law in India. The argument takes the form of a critical analysis of the aforementioned acts taking into account reports of law commissions and the views presented by Christian communities,

and presents recent changes in these documents. Finally, the article discusses the possible directions in which civil law in India can develop, most importantly referring to the debates on the Uniform Civil Code as a possible alternative to the personal law system.

Joanna Malec – doktorantka na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego UPJPII; ukończyła studia magisterskie z filozofii na PAT w Krakowie oraz studia licencjackie w Katedrze Bliskiego i Dalekiego Wschodu UJ. Obecnie przygotowuje rozprawę doktorską dotyczącą relacji hindusko-chrześcijańskich w Indiach. W kręgu jej zainteresowań badawczych znajdują się kwestie związane z dialogiem międzyreligijnym i międzykulturowym oraz sytuacją mniejszości religijnych i etnicznych w Indiach.